

## QADIMGI TURKIY BITIGLARDA QO‘LLANILADIGAN OQ VA QORA RANGLAR MAZMUNI

**Is’hakova Surayyo Yarashovna,  
Toshkent davlat texnika universiteti qoshidagi  
akademik litseyi oliy toifali o’qituvchisi**

### **Annotatsiya**

Ma’lumki, sifatlar tirik mavjudot va hodisalarning xususiyatlarini ifodalovchi soʻzlardir. Yorqin sifatlar tasvirni jonlantiradi. Ularning olovli xususiyatlari semantik xilma-xillik va harakatlantiruvchi kuchlarni beradi. Qadimgi turkiy tilda bu yorqin sifatlar chuqur ma’noga ega. Maqolada qadimiy turkiy tillarda tasviriy sifatlarning qoʻllanish sohasi hamda ularning lisoniy va badiiy estetikasi koʻrib chiqiladi.

**Калит сўзлар.** Сифат, битиг, ранг, қора, оқ, лингвопоэтика, эпитет, маъно, бадийлик, тазод.

### **Аннотация**

Широко известно, что прилагательные – это слова, которые описывают характеристики живых существ и событий. Яркие прилагательные стремятся оживить изображение. Их огненные свойства придают смысловое разнообразие и движущие силы. В древнетюркском языке эти яркие атрибуты несут глубокий смысл. В статье рассматривается область использования живописных прилагательных в древнетюркских языках, а также их лингвистическая и художественная эстетика.

**Ключевые слова:** прилагательные, письменная форма, оттенок, черный, белый, языковая поэзия, описательное определение, смысл, противопоставление.

### **Abstract**

It is widely known that adjectives are words that describe characteristics of living things and events. Vivid adjectives tend to enliven the image. Their fiery properties give semantic diversity and driving forces. In the ancient Turkic language, these bright attributes carry a deep meaning. The article examines the area of use of pictorial adjectives in ancient Turkic languages, as well as their linguistic and artistic aesthetics.

**Key words:** adjectives, written form, shade, black, white, language poetry, descriptive definition, meaning, contrast

**Kirish.** O‘zbek tilida sifat leksemalarning, xususan, rang-tus bildiruvchi sifat leksemalarning uslubiy vosita sifatida poetik nutqda qo‘llanish imkoniyatlari, turli ma‘no noziklarini ifodalash uchun xizmat qilishi, qo‘llash darajasi, semantik strukturasi hozirga qadar tilshunoslikda maxsus o‘rganilgan emas [1,109]. Rang-tus bildiruvchi sifatlar otlashishga moyil bo‘ladi. Ulardagi otlashish xususiyati, ayniqsa semantik rang-baranglikni va ko‘chgan ma‘nolarini yuzaga keltiradi. Qadimgi turkiy tilda rang anglatuvchi sifatlar semantik serma‘nolik xususiyatiga to‘xtalib o‘tamiz.

**Adabiyotlar tahlili va metodlar.** Tadqiqot natijasida qara, qizil, ar, aq, kök, yağiz kabi sifatlar so‘zlar deb topilgan bo‘lsada tahlilda ko‘rib chiqishimiz kerak.

A.N.Kononov ta’kidlaganidek: Qara sifati turkiy tilda bir qancha ma‘nolariga ega. Qora ko‘pincha oq so‘zining antonimi bo‘lib xizmat qiladi. Qara o‘zbek tili lug‘at fondining eng qadimgi va asosiy so‘zlaridan hisoblanadi. U tarixiy meroslarda va qadimgi yozuv yodgorliklarida uchraydi:

Anča bilinlär ädgü ol! Qara öpgük soz tidi ödmän körmäj ürkittij tir. Anča bilin [3,81]. **Mazmuni:**

Shunday deyishadi: qora popushak (qush) hatto bir yilda ham o‘zgarmaydi (ranggi oqarmaydi, qo‘lga o‘rganmaydi)

Qara sifat leksemasi nutqda faqat predmetning rangini ko‘rsatish maqsadida qo‘llanganda, emosional-ekspressivlikdan xoli bo‘ladi, uning vazifasi rang to‘g‘risida xabar, ma‘lumot berish bilangina cheklanadi. Urxun-Enisey yodgorligidan bir misol keltiramiz.

Qapağan qağan... Tün udīmatī, kundüz olurmatī, qizil qanīm tükāti, qara tārim yūgürti [4, 291].

**Ma‘nosi:** Qapag‘an xoqon tun uxlamadi, kun uxlamadi, qizil qonimni tugatib, qora terim yugurib, mehnatimni, kuchimni berdim-ku, axir.

To‘nyuquq Eltarish xoqon davrida ko‘pgina janglarga boshchilik qilgan va Qapag‘an nomida qo‘llanilgan. Qizil sifat leksemasi qanīm so‘zi bilan birikma bo‘lib kelgan va qoni evaziga xizmat qiluvchi ma‘nosida ishlatilgan.

Bundan tashqari, qara sifati “oddiy” degan ma‘noni ham anglatadi.

Mo‘yun-cho‘r matnida xoqon taxt uchun bo‘lgan kurashda bosqinchi emasligini aytadi:

Qara igil buduniň yoq qılmadim, äbin barqin yulmadim. Keyin aydim, turğuru kötim: kentü bidunum tedim, udu keliň, tedim, Kodun bardim, kelmädi [5,290].  
Mazmuni:

Oddiy xalqni yo‘q qilmadim. O‘tovlarini, uylarini, yilqilarini tortib olmadim. Men ularga jazo tayinladim “Sizlar mening xalqimsiz”, dedim. Menga ergashing dedim, kelmadi.

**Natijalar.** Mazkur konstruksiyada qara sifati rang bildirmay “oddiy”, “mavqe jihatdan past” degan ma’noda qo‘llanilgan. Bunday so‘z lingvistik maydon orqali obrazli kontekstga qarab siljiydi. So‘z semantik sistemaning elementi sifatida kontekstda badiiy vosita birligi bo‘lib xizmat qiladi.

Ushbu misolda ko‘p marta keltirilgan qara xalq iborasi o‘ziga xos sifat darajasi bo‘lib, oddiy, yupun yashaydigan doimo og‘ir mehnatdan beli bukilib yuradigan, har qancha mehnat qilsa ham boyiy olmaydigan xalq tili bilan aytilganda biri “ikki bo‘lmaydigan”, faqat kuni o‘tganidan xo‘rsinib yashaydigan va ularning farzandlari ham, shu holatda qolib ketadigan odamlarga nisbatan ishlatilgan.

Rang bilan bog‘liq urf-odatlar, an‘analar, kundalik turmush hodisalari qadimgi kishilarning estetik tafakkuri to‘g‘risida yorqin tasavvur beruvchi bir vositadir. Oq rang kun yorug‘ligining mifologik ekvivalenti bo‘lib, har doim ezgulik mazmunini kasb etgan, shuningdek, bu rang hayotbaxsh omillar – sut va bug‘doyni, chanqoqlikni bosuvchi, tanani pokiza qiluvchi – suvni, bulutlar, halollik, yorug‘lik kabilarni o‘zida ifoda etgan. Shu bois eng qadimgi davrlardanoq oq rang bilan ezgulik, ko‘payish va ilohiylik kabi xususiyatlar bog‘lanadi. Turkiy xalqlar tarixining shamanlik davriga oid ma‘lumotlarga ko‘ra, oq rang ulug‘lik, adolat, kuchlilik ma‘nolarida kengqo‘llanilgan. Oltoyliklarda oq rang to‘g‘rilik, go‘zallik, ulug‘vorlik ma‘nolari bilan birga, ulug‘ tangrining yaratuvchilik va yaxshilik kuchlarini yig‘uvchilik sifatlarini ham bildirgan bo‘lsa [6,39], Janubiy Sibirdagi turkiy xalqlarda esa oq rang epik va tarixiy nom sifatida ham uchraydi: Oq Qon, Oq Mo‘lat va boshqalar. N. B. Baxilining e‘tirof etishicha, qadimgi ruslar uchun oq rang farishtaning martabasi, saodatli qiyofasini tamsil etgan [7, 26].

Afrika xalqlari esa oq rangni shodlik va begunohlik alomati deb bilishgan. Musobaqada g‘olib chiqqan va ozod qilingan qulga oq kiyim kiydirishgan [8, 85] Shuningdek, oq so‘zi bilan bog‘liq ko‘plab geografik nomlar mavjud – Oqdaryo, Oqsuv, Oqsoy va hokazo. Qiziqarlisi shundaki, bu atamalar bevosita rang bilan bog‘liq bo‘lmay, balki qor suvlariga to‘yinishdan paydo bo‘ladigan chuchuk suvli

daryoga nisbatan ishlatiladi. Bu holat qirg'izlarda, ozarbayjonlarda, qozoqlarda, oltoyliklarda ham uchraydi [9, 38].

O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari va Turkiy bitiglarda ham oq sifati bir necha o'rinda qo'llanilgan.

Ar qoy, aq arğuğ ulğartdim, basiniğma yağig kälürür ärtim, qağanimin sü äldimiz, täñri yarliqazu [10,294].

Mazmuni:

Qo'ng'ir qo'y, oq otni ulg'aytirdim. Bosadigan yovni poymol qilg'uchi edim. Xoqonim bilan lashkar tortdik, tangri yorliqasin!

Alp Šalči aq atın binip tägmiš [11,306].

Mazmuni:

Alp Shalchi oq otini minib hujum qilibdi.

Bitiglarda uchraydigan eng ko'p iboralardan biri otlar bilan bog'liqdir. Odatda, otlar haqida fikr yuritilganda, ularning sifati rangiga qarab ajratilgan. Masalan, oq otga nisbatan yuqori maqom berilgan. Oq ot bek minadigan asosiy chopqir, aqlli ulov hisoblangan. Oq otga nisbatan saman ot ya'ni, baquvvat, nihoyatda tez chopadigan, janglarda shitob bilan chiqib ketadigan, chayir, chidamli, qolaversa, oq rangi sharq mamlakatlarida poklik, ezgulik, tinchlik, hallollik ifodasi deb qaralgan.

Ol yärkä bän bilgä Tonuquq tügürtük üçün sarig altun, ürün kümüş, qiz qoduz, ägri täbi, ägi buñsuz kältürti [12, 308].

Mazmuni:

O'sha yerga men-bilga To'nyuquq yetkazib borganim uchun sariq oltin, oq kumush, zotdor xo'tiz, o'rkachli tuya, shoyilardan hisobsiz keltirdi.

**Muhokama.** Ushbu gapda anchagina sifatlar leksemasidan foydalanilgan. Masalan, sarig, ürün, qiz, ägri. Bu sifatlarning o'zining rang-tus anglatuvchi vazifasidan tashqari, ular gapning badiiyligini ifodalashga ham xizmat qiladi. Ular bilan birga kelayotgan so'zlarga e'tibor qaratsak. Sarig altun, ürün kümüş, qiz qoduz, ägri täbi so'z birikmalarini tahlili shuni ko'rsatadiki, biz oltinning sariqligini, kumushning oqligini, tuyaning o'rkachi borligi haqida bilamiz. O'zbek tilida sifat leksemalarning, xususan, rang-tus bildiruvchi sifat leksemalarning uslubiy vosita sifatida poetik nutqda qo'llanish imkoniyatlari, turli ma'no nozikliklarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

**Xulosa.** Xulosa shuki, rang-tus anglatuvchi sifatlar o'ziga xos xarakter-xususiyati bilan alohida o'rin tutadi. Uning badiiy matnning poetik jihatdan ochib

berilishida, badiiy tafakkurni yuzaga kelishiga katta yordam beradi. Bundan tashqari, bitiglarda uchragan sifatlar uslubiy maqsadda, o‘z qahramonlari fe‘l-atvoridagi ijobiy tomonlarini, ma’naviy-axloqiy saviyasining yuqoriligi, ayni paytda ruhiy holatini ochib berish uchun xizmat qilgan.

#### REFERENCES

1. Qo‘ng‘urov R. Sifat stilistikasi / Ўзбек тили стилистикаси.—Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 109.
2. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник, 1975. – С.161.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л, 1951. – С. 81.
4. Sodiqov Q. Turkish til tarixi. – Т.: TDSHI, 2009. – В. 290-291.
5. Молчанова. Прилагательные семантических полей «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология. – № 3. –Баку, 1985.– С. 39.
6. Бахилина Н.История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1979. – С. 26.
7. Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск.: Высшая школа, 1984. – С. 85.

---

# Research Science and Innovation House